

Т. А. ЗАНФІРОВА**ДІАЛЕКТИКА НЕОБХІДНОСТІ Й СВОБОДИ
У ТРУДОВИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ**

В статье рассматриваются проблемы соотношения необходимости и свободы в правосознании субъектов трудовых отношений. Главное внимание сосредоточено на философском анализе указанных категорий.

In the article the problems of correlation of necessity and freedom are examined in the legal awareness of the subjects of labour relations. Central attention is concentrated on the philosophical analysis of the indicated categories.

У будь-якому суспільстві, що є демократичним чи прагне до такого статусу, свобода праці та заборона примусової праці належать до специфічних принципів, на яких не тільки має базуватися законодавство, що регулює трудові відносини, але й які входять до структури правосвідомості. Так, у ст. 23 Загальної декларації прав людини 1948 р. як одне з невід'ємних прав людини, зокрема, проголошено «Кожна людина має право на працю, на вільний вибір роботи, на справедливі й сприятливі умови праці та на захист від безробіття». Розгорнутий коментар права на працю міститься в Європейській соціальній хартії 1961 р. (у редакції 1996 р.), прийнятій у рамках Ради Європи. Так, у ст. 1 «Право на працю» частини II цього документа встановлено: «З метою забезпечення ефективного здійснення права на працю Сторони зобов'язалися: 1) визнати однією зі своїх основних цілей і обов'язків досягнення та підтримку якомога вищого і стабільнішого рівня зайнятості населення, маючи на увазі досягнення повної зайнятості; 2) забезпечити ефективний захист права трудящих заробляти собі на життя працею за вільно обраною спеціальністю; 3) створити або підтримувати для всіх трудящих безкоштовні служби з працевлаштування; 4) забезпечити або сприяти забезпеченню відповідної професійної орієнтації, професійної підготовки і перепідготовки». В Україні значимість цих принципів підкреслюється конституційною нормою: «Кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується». Це означає, що за громадянином України закріплюється право, по-перше, самому обирати професію, місце і характер праці, по-друге, укладати відповідний трудовий договір або трудову угоду, по-третє, давати чи не давати згоду на зміни у трудових правовідносинах або їх припинення. У цій же статті міститься норма щодо заборони примусової праці: «Використання примусової праці забороняється».

Кодекс законів про працю України вказує на те, що його метою, зокрема, є «поступове перетворення праці на благо суспільства в першу життєву потребу

кожної працездатної людини». Саме тут виникають філософські питання, як співвідносяться «потреба праці» зі «свободою праці», чи може будь-яка праця бути «першою життєвою потребою», або, чи може неprestижна в очах суспільства праця стати «потребою» і т. ін.? Ці питання набувають особливого сенсу в умовах ринкового господарства, коли відмирають старі й народжуються нові трудові відносини, які ще не знайшли адекватного відображення в нормах українського трудового законодавства.

Не виникає заперечень, що сутність принципів свободи праці і заборони примусу до праці полягає у добровільному волевиявленні застосування здібностей людини до праці. Залишаючи поза увагою важливе питання щодо виникнення взагалі принципів трудового права (чи вони штучно створені законодавцями, чи виявлені у реальному правовому житті), варто підкреслити, що вказані принципи відображають ступінь свободи в соціально-економічному аспекті, більше того, значною мірою відіграють визначальну роль для інших принципів у сфері трудових відносин. Такий висновок можна обґрунтувати тим, що вказані принципи слід вважати структурними елементами трудової правосвідомості.

Однак варто поставити запитання: про яку свободу йдеться? З філософських позицій свобода належить до основного визначення людини як діючого суб'єкта, що самостійно мислить згідно з власними потребами, інтересами і цілями, суб'єкта, якому притаманна здатність вибирати згідно зі своєю волею. Свобода у цьому розумінні органічно пов'язана з розумінням права в його природному сенсі. Як зазначає В.С. Нерсисянц, «або свобода (у правовій формі), або свавілля (у тих чи інших проявах). Третього не існує: неправо (і несвобода) – завжди свавілля»¹. З цього випливає, що право у природному сенсі слід розглядати як дійсну міру свободи. Будь-яке її обмеження, будь-яка залежність природно викликають внутрішнє відчуття певного дискомфорту, протесту. Таким чином, філософсько-антропологічне розуміння свободи полягає у визнанні свободи субстанцією людини, невід'ємною рисою людського буття. З іншого боку, свобода розуміється не тільки як специфічно людське, а й соціальне явище. Тобто свобода може бути усвідомлена тільки в системі соціальних зв'язків. Як писав М. Фрідман, «по-справжньому важливі етичні проблеми – це ті, що виникають перед індивідом у вільному суспільстві: що робити йому зі своєю свободою?»². Таким чином, свобода у філософському дискурсі виявляється у подвійному значенні: з одного боку, як явище психологічного характеру (внутрішня свобода), з іншого – як суспільне явище (зовнішня свобода).

У контексті такого підходу варто нагадати, що внутрішня свобода визначається і базується на тих чи інших людських цінностях, тобто «свобода для...», яка спрямована на досягнення правової самостійності, чи «свобода від...», що виражає прагнення до незалежності від тиску обставин, волі іншого, яка, між іншим, створює умови для свавілля³. Виникає запитання: чи є вибір між «свободою для» і «свободою від» результатом вияву індивідуальної волі? Відповідь на це запитання має визначальне значення, щонайперше для позитивного права, завданням якого є обмеження поведінки суб'єктів права. Це означає, що норми позитивного права звернені до свідомості людини, до її розумової волі. Але якщо поведінка людини визначається не свободою її власної волі, а чимось іншим, зумовленістю вчинків, то стає безглуздим звернення до неї.

Зрозуміло, що людина не може мати абсолютної внутрішньої свободи, тобто володіти абсолютно незалежністю від будь-яких умов, обставин, намірів чи

вчинків інших осіб. По-перше, людина створена природою і належить до царства природи, тому вона схильна до загальної причинної необхідності. Еволюція поглядів щодо категорій свободи і необхідності триває кілька тисячоліть. Так, стародавні греки були впевнені, що світом доль не тільки людей, але й богів править природна необхідність. Блаженний Августин ставився до цих проблем з позиції Божого промислу. Філософи епохи Ренесансу – від Спінози до Гольбаха – так чи інакше виходили з ідеї відсутності в людини свободи волі та визначали необхідність як постійний зв'язок причини з її наслідками, ототожнюючи причинність з необхідністю. Кант був перший, хто застосував діалектичну методологію до розв'язання проблеми свободи і необхідності. Він вважав: оскільки людина має подвійну природу, тобто одночасно належить світові явищ («природа») і світові сушого («річ у собі»), то свобода і необхідність існують у різних вимірах та співвідношеннях, тобто ніде й ніколи не перетинаються. На думку Канта, взагалі немає потреби розв'язувати цю антимонію, тому що між свободою і необхідністю при здійсненні будь-якою людиною тих чи інших конкретних вчинків суперечностей не існує. Нарешті, Гегель довершив діалектичний підхід до вирішення взаємодії свободи і необхідності. Свобода, на думку Гегеля, є пізнана необхідність, причому рівень пізнання необхідності на кожному історичному етапі залежить від рівня людського пізнання⁴.

Сучасні філософи ставляться до свободи як до свідомо-доцільної дії, яка є детермінованою, однак ця детермінованість відбувається інакше, ніж у природі. Б.П. Вишеславцев, аналізуючи погляди щодо антимонії свободи і необхідності, дійшов висновку, що необхідність, яка викликана причинами, не лише не суперечить вільній доцільності, не лише не знищує її, а навпаки, є необхідною умовою її можливості⁵. Іншими словами, свідомо доцільність не виключає причинної необхідності, навпаки, вона її передбачає і містить у собі. Людина, на думку Б.П. Вишеславцева, тільки тоді може реалізовувати свої цілі за допомогою тих чи інших засобів, коли закони причинної необхідності (у нашому випадку соціальні закони) залишаються непорушними і незмінними.

Таким чином, людина-працююча не має свободи вибору умов, що об'єктивно існують, вона, усвідомлюючи цю «необхідність», відчуває певний дискомфорт та екзистенційну напруженість свого існування (страх, відчуття власної нікчемності, безпритульності та ін.). У таких обставинах у неї залишається лише свобода вибору власної життєвої стратегії, яка полягає або в адаптації до непереборних умов (необхідності), зберігаючи почуття власної гідності, або в трансформації особистості, яка проявляється у відчуженні людини від самої себе. Відсутність свободи для вибору життєвої стратегії може призвести до життєвої катастрофи. Навпаки, внутрішня свобода особистості – це той ресурс, який дає змогу людині адекватно реагувати на ситуації, що викликані зовнішньою необхідністю. Іншими словами, розбудова внутрішньої свободи на підставах волі, наявності мети, загальнолюдських і особисто створених цінностей є засобом діалектичного зняття суперечності між свободою і необхідністю. Дуже важливо, щоб існуюча необхідність не породила відчуття «пізнаної несвободи», яка, кінець кінцем, призводить до повного відчуження людини від самої себе, тому що найстрашніша несвобода – це коли людина сама собі творить кайдани.

Є.М. Трубецької вважав, що внутрішня свобода є умовою існування права, до неї пред'являються веління, які «мають сенс лише тому, що вони звернені до істоти, яка здатна свідомо обирати ту чи іншу мету, той чи інший спосіб діяльності».

І далі: «Інша справа – свобода зовнішня, свобода як можливість досягати тих чи інших цілей у світі зовнішньому; у цьому сенсі наша свобода може бути обмеженою або навіть знищеною зовнішніми перешкодами...»⁶. Згідно з таким поглядом право можна представити як зовнішню свободу, яка здійснюється в межах певних «правил поведінки», тобто тих чи інших юридичних норм.

Зовнішня свобода, зокрема в трудових відносинах, здійснюється в умовах жорсткої необхідності, що являє собою сукупність об'єктивних і суб'єктивних, зовнішніх і внутрішніх чинників. Це, зокрема, економічний диктат ринку праці, соціально-економічний стан країни, державна політика в сфері праці, норми чинного трудового законодавства, рівень впливу профспілок на трудові відносини, кадрова політика роботодавця й таке інше. Цілком очевидним чинником, що останнім часом обмежує дію принципу «свободи праці», стала глобальна світова фінансово-економічна криза, яка надто різко і, ймовірно, надовго загострила проблему реалізації головних принципів трудового права.

Якщо залишити поза увагою зовнішні складові «необхідності», то на перший план вийде проблема «несвободи» при оформленні договірних відносин найманого працівника з роботодавцем та дотримання умов, які становлять зміст цього договору чи угоди. Ця несвобода, на нашу думку, зумовлена передусім економічною нерівністю суб'єктів трудових відносин. Поведінка роботодавця в ринкових умовах визначається прагненням до максимізації прибутку при скороченні виробничих витрат, що породжує і постійно відтворює феномен технократичного стилю мислення. Поведінка найманого працівника визначається іншими цінностями: зокрема, соціально-демографічними (забезпечення гідного життєвого рівня та відповідного соціального статусу), професійними (майстерність, успіх тощо) та особистісними (почуття власної гідності, самореалізація, самовдосконалення тощо). Зазвичай більшість правознавців схиляються до думки, що правові принципи стосуються лише зовнішньої свободи. Наприклад, В.П. Малахов розуміє внутрішню свободу як моральну, а зовнішню – як політичну, стверджуючи, що взагалі проблема свободи виникає лише в політичних суспільствах, а «впевненість у її внутрішній зв'язаності з правом стає парадигмою лише в Новий час, коли панівним стає юридичний світогляд»⁷.

Існують інші погляди на правові аспекти внутрішньої свободи людини, що є предметом у рамках філософсько-правового дискурсу. Згідно з філософсько-антропологічним підходом гідність людини, у тому числі найманого працівника, є однією з суб'єктивних складових елементів будь-якого правовідношення, є окремою властивістю суб'єктивних прав і обов'язків людей-учасників даних правовідносин⁸.

Подібна розбіжність у поглядах щодо свободи і права в трудових відносинах значною мірою зумовлена складністю самого феномена «труд». Якщо для У. Мун'є праця – це «необхідна, але приземлена умова існування людини, що характеризується відсутністю будь-якого елемента духовності й творчого начала», то для В.С. Соловйова сутність праці, з погляду вищої причинності, полягає у тому, щоб забезпечувати всім і кожному необхідні засоби для гідного існування та всебічної досконалості, й у кінцевому своєму призначенні – для перетворення та одухотворення матеріальної природи⁹. Відомий американський економіст Л. Келсо вбачає джерелом зазначених розбіжностей різні етики¹⁰. Він звертає увагу на те, що нерівність двох сторін у трудовій угоді зумовлена тим, що роботодавець виступає власником капіталу, а найманий працівник – власником праці. Якщо в

доіндустріальній економіці праця забезпечувала найбільший внесок у виробництво (і це було досить зрозумілим і виправданим), то в індустріальній, а тим більше у постіндустріальній економіці, коли головний внесок у виробництво робить капітал. Це означає, що капітал став більш продуктивним, ніж праця, але, звертає увагу Л. Келсо, цей капітал створений, зрештою, працею, власники якої не отримують частину доходу, створеного на основі капіталу. Більше того, оскільки об'єктивної міри праці не існує, то не може принципово існувати об'єктивність (справедливість) у розподілі доходів. Саме тому, на наш погляд, нерівність у трудових відносинах за умов ринкової економіки спричинила розробку законодавства, спрямованого на захист працівника, що містить заклик до соціального партнерства між працівником і роботодавцем.

Як писав П.І. Новгородцев, «право є результатом боротьби різних суспільних сил – це складний продукт їх взаємодії. Відображаючи в собі сліди цієї боротьби і цієї взаємодії, воно ніколи не може бути ні строго логічним, ні цілком досконалим»¹¹. Результатом боротьби за відстоювання своїх інтересів і є трудова угода, незалежно від того, в якому вигляді вона існує – чи це формальний найм відповідно до чинного законодавства, чи неформальний, тобто усна домовленість без належного оформлення. Реальне правове життя, як свідчать відповідні соціологічні дослідження, демонструє два зустрічні рухи, що розмивають кордон між формальним і неформальним ринками праці: деформалізацію формального та інституціоналізацію неформального¹².

Таким чином, можна стверджувати, що будь-який акт найму на роботу шляхом формальної або неформальної угоди базується на несвободі, конкретніше, на несвободі волі, підпорядкуванні зовнішній і внутрішній необхідності політичного й економічного характеру, що, зрештою, призводить до посилення феномена відчуження людини. За Гегелем, відчуження – це специфічне явище буржуазної діяльності, у процесі якої духовні якості людини за певних обставин перетворюються на товар. Відчуження від самої себе, відчуження від результатів своєї праці неминуче веде до переоцінки власних цінностей. Якщо для людини найголовнішою метою стає отримання чи продовження роботи, навіть за будь-яку ціну, вона буде нехтувати моральними цінностями, совістю тощо. Найгостріше екзистенційні почуття відчуженої людини виявляються у безсиллі (нездатності контролювати події), нормативній дезорієнтації, тобто схильності до застосування засобів самовідстороненості, соціальної ізоляції тощо¹³.

Отже не можна уникнути питання щодо можливості подолання суперечностей між свободою і необхідністю шляхом удосконалення норм позитивного права. Яким чином можна зняти розглянуті суперечності, чи можливі вони взагалі за умов ринкового капіталізму, коли панівною парадигмою, як і раніше, залишається закон розширеного виробництва?

1. *Нерсисянц В.С.* Философия права. – М., 2006. – С. 25. 2. *Фридман М.* Взаимосвязь между экономической и политической свободами // Фридман и Хайек о свободе. – Минск, 1990. – С. 13. 3. *Видриган М.В.* Историко-философский анализ понятия свавилля: Авторефер. дис. канд. филол. наук. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 7. 4. *Арсеньев А.С.* О проблеме свободы и зависимости человека современной цивилизации: философский очерк // Развитие личности. – 2005. – №2. – С. 12–32. 5. *Вышеславцев Б.П.* Проблема свободы и необходимости / Вечное в русской философии. – Сайт экзистенциальной и гуманистической психологии // <http://hpsy.ru/pub>

lic/x1918.htm. **6.** Трубецкой Е.Н. Лекции по энциклопедии права. – М., 1909. // Все о праве // <http://www.allpravo.ru/library/doc108p0/instrum4439/print4440.html> **7.** Малахов В.П. Философия права: Учебное пособие. – М., 2007. – С. 139. **8.** Штанько И.Н. Достоинство личности как правовое явление: Дисс. канд. юрид. наук. – Владимир, 2006. – С. 18. **9.** Тутов Л.А. Труд как основополагающий феномен жизни в философии хозяйства // Вестник Московского университета. Серия 7 Философия. – 2005. – № 2. – С. 38–56. **10.** Келсо Л.О., Келсо П.Х. Демократия и экономическая власть. – Ростов н/Д., 2000. – С. 46. **11.** Новгородцев П.И. Право и нравственность // Правоведение. – 1995. – № 6. – С. 110. **12.** Заславская Т.И., Шабанова М.А. Неправовые трудовые практики и социальные трансформации в России // Социс. – 2002. – № 6. – С. 3–17. **13.** Кон И.С. Личность и ее самосознание. В поисках себя // Библиотека содействия развития психической культуры / <http://psylib.org.ua/books/konis01/index.htm>.